

מרכז בגין-סאדאת לחקרים אסטרטגיים

הכורדים ומלחמת איראן-עיראק: האם הופקו הלקחים?

מאת פרופ' עפרה בנג'ו

מבט מבס"א מס' 1,836, 2 בדצמבר 2020

תקציר: בספטמבר 2020 מלאו ארבעים שנה לפרוץ מלחמת איראן-עיראק שנמשכה שמונה שנים והייתה הארוכה בתולדות המזה"ת במאה העשרים. היא גבתה חייהם של מעל מיליון אנשים, הסבה הרס עצום לשתי המדינות ופגעה קשות באוכלוסייתן ובמשאביהן הכלכליים והחברתיים. בראיה לאחור של ארבעים שנה מן הראוי לשאול מה היו הנסיבות לפריצתה, מה היה חלקה של השאלה הכורדית והשיעית בפרוץ המלחמה, ומה הלקח שנלמד או לא נלמד ממנה.

הדעה הרווחת בציבור ובמחקר היא שסדאם חוסיין יצא למלחמה בגלל החשש שלו ממהפכה אסלאמית שיעית בעיראק דוגמת איראן, וכחלק מתפיסה זאת יש הרואים בפלישה העיראקית לאיראן מלחמת מגן. טענתי היא הפוכה: האיום השיעי לא היה מרכזי בעת ההיא ולא הייתה זאת מלחמת מגן אלא מלחמה בעלת מגמות התפשטותיות שנגדעו באיבן. יתירה מזאת, סדאם ראה במהפכה האסלאמית הזדמנות ולא איום: הזדמנות לעלות לשלטון, ואכן הוא עשה הפיכת חצר מספר חודשים לאחר עליית ח'ומייני; הזדמנות להחזיר לעצמו את השליטה על נתיב המים שט אל-ערב; והזדמנות להשיג שליטה על מחוז ח'וּיִסְטָאן (ערביסטאן כהגדרתו) עתיר הנפט ובעל הרוב הערבי. וכך הוא עשה בחודשיים הראשונים למלחמה עד שנתקע בבז' האיראני.

להבנתי נעוץ שורש הבעיה בהסכם אלג'יר משנת 1975 כאשר סדאם, שהיה אז האיש החזק בעיראק, נאלץ לוותר לאיראן על השליטה בשט אל-ערב תמורת הפסקת הסיוע שלה לכורדים על מנת לחסל את המרד הכורדי. ויותר זה היווה אובדן נכס אסטרטגי חשוב ממדרגה ראשונה ופגע קשות במוצא של עיראק למפרץ הפרסי. סדאם ושופרות התעמולה שלו תלו את הסיבה למלחמה בהסכם הזה. בנאום שנשא מספר ימים לפני הפלישה לאיראן סדאם הסביר שהוא נאלץ בשעתו לוותר על נתיב המים בשל החולשה שעיראק הייתה נתונה בה באותה עת ורמז על כך שכבר אז חשב על הדרך להחזיר שליטה עליו. הוא אף הציג את הפרת הסכם 1975 על-ידי איראן כקאזוס בלי למלחמה. בספר שפרסם הביוגרף שלו, פואד מטר, הוא כתב "שניתן לומר שההחלטה [לצאת למלחמה] נלקחה מהיום הראשון של חתימת הסכם אלג'יר ב-6 במרץ 1975". ראוי להדגיש שכבר באוקטובר 1979 שיגרה עיראק אולטימטום לאיראן ודרשה להשיב

לה את השליטה על השט. ניתן איפוא לומר שיש קו ישיר מאותו הסכם למלחמה ב-1980.

עם פתיחת המלחמה היה סדאם מלא ביטחון עצמי והאמין שיצליח להביס את איראן במלחמת בזק. זאת משום שסבר בטעות שהצבא האיראני שרוסק על-ידי המשטר החדש לא יוכל לעמוד נגדו. כה בטוח היה בניצחונו שכיה את המלחמה על שמו: "קאדסיית סדאם". באותה עת לא היוותה הבעיה השיעית סכנה קיומית מפני שסדאם האמין שהוא חיסל את הבעיה על-ידי חיסול מפלגת אל-דעוה. רק בשלבים מאוחרים יותר במלחמה הוא החל להשתמש בסכנה השיעית כקלף תעמולתי כלפי פנים וחוץ, וזאת למרות שבניגוד לכורדים נשאר השיעים נאמנים למדינה והיוו את עמוד התווך של הצבא הלוחם. יש אף פרדוקס בכך שהמהפכה האסלאמית באיראן לא ניסתה (או לא הצליחה) לגייס את השיעים לטובתה במלחמה ולעומת זאת הצליחה לעשות זאת עם הכורדים שראו במלחמה הזדמנות לנקום על מפלתם ב-1975 ולהשיג אוטונומיה אמיתית. היו אף כאלה שדברו על עצמאות. כבר עם עליית ח'ומייני לשלטון החלה ההנהגה הכורדית לשתף עמו פעולה נגד השלטון המרכזי בבגדאד והדבר נמשך ביתר שאת במהלך שמונה שנות המלחמה. התנועה הלאומית הכורדית אם כן היא זו שהיוותה את הסכנה האמיתית למשטר ולמדינה ולא השיעים שהיו נטולי כל כוח ממשי באותה עת.

מבין שלושת הצדדים הלוחמים במלחמה שילם העם הכורדי את המחיר הכבד ביותר. במקביל למלחמה נגד איראן ניהל סדאם מלחמת דמים נגד האוכלוסייה הכורדית בכללותה שנתפשה כמשתפת פעולה עם האויב. בשנת 1983 כוחותיו חטפו והרגו 8,000 מבני שבט ברזאני. באפריל 1987 כבר החל סדאם בשימוש בנשק כימי נגד כפרים כורדיים, ומפברואר עד ספטמבר 1988 הוא פתח ב"מבצע אנפאל" (על שם סורה בקוראן שפרושה שלל) שנמשך על פני שמונה שלבים ושהביא למותם של כ-180,000 כורדים, רובם אזרחים. המלחמה אף הביאה להריסת אלפי כפרים ויישובים כורדיים, ולהרס התשתית החברתית, הכלכלית והאקולוגית של כל האזור. וכשם שהבעיה הכורדית היוותה את הזרז לפתיחת המלחמה היא אף היוותה זרז לסיומה. הפגזת חלבג'ה בנשק כימי במרץ 1988 על-ידי צבא עיראק הטילה אימה על איראן שלא הייתה מצוידת בנשק הגנתי נגדו. החשש שעיראק תשתמש בו נגד אוכלוסייה אזרחית איראנית שכנע את ח'ומייני לשתות את מה שהוא כינה "כוס התרעלה" ולהסכים להפסקת אש שהתנגד לה נחרצות במשך שמונה שנים.

ההנהגה הכורדית פעלה וממשיכה לפעול מתוך ההנחה הידועה ש"אויב אויבי הוא ידידי" בלא שתפנים את ההנחה הנכונה במקרה הכורדי ש"אויב אויבי הוא אף אויבי". הקשר הגורדי עם איראן הוכיח שוב ושוב את הנזק העצום שהוא גורם לעם הכורדי שכן טהראן הפכה אותו לקלף משחק לניגוח עיראק. כך קרה בזמן המאבק נגד צבא עיראק (1974-75) כאשר הכורדים כרתו ברית עם השאה כדי שיסייע להם במלחמתם והופקרו ברגע האמת לטובת הסכם איראני-עיראקי שהביא להתמוטטות המרד. וכך אירע עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק. ההנהגה הכורדית שיתפה פעולה עם המשטר האסלאמי למרות הניסיון המר הקודם עם טהראן, למרות הדיכוי הקשה נגד אחיהם באיראן, ולמרות הסיכון הכבד שייחשבו כבוגדים במדינת-האם עיראק בעיצומה של מלחמה קשה. וכך, בדומה לשאה, גם ח'ומייני נטש את הכורדים בסוף המלחמה לטובת הסכם עם עיראק. אותו מקח טעות התרחש שוב בספטמבר 2017 כאשר בעת עריכת משאל העם על עצמאות כורדיסטאן כרת הפלג של טלבאני ברית בלתי כתובה עם איראן על מנת שתסייע לו במאבקו בפלג היריב של ברזאני. וכמו בפעמים הקודמות ניצלה איראן את ההזדמנות על מנת לפגוע בכורדים ולשמוט מידיהם את השליטה על כרכוכ העתירה בנפט.

ברור בעליל שההנהגות הכורדיות לא למדו את הלקח משיתוף הפעולה עם איראן והן חוזרות שוב ושוב על אותם דפוסי פעולה ההופכים למעשה את הכורדים לשליחי חרב, על מחירה הכבד של תופעה זו. כך היה בחבל הכורדי בעיראק ואף בזה הסורי - הן בשיתוף פעולה עם מדינות אזוריות והן עם המעצמות שברגע האמת נטשו את הכורדים. הסיבה המרכזית למשגה חוזר ונשנה זה נעוצה בדילמות ובאילוצים הגיאוגרפיים-אסטרטגיים הדוחקים את הכורדים לכריתת בריתות שתוצאותיהן ידועות כמעט מראש. לזאת יש להוסיף את הפיצול הפנימי שמביא להתחברות פלג אחד עם גורם חיצוני כחלק מהמאבק הפנים-כורדי; העדר מנופי השפעה ויכולת לגייס תמיכה ממשית בזירה הבינלאומית; והתלות הכלכלית, הפוליטית והצבאית שהתפתחה בין שחקן לא-מדינתי זה למדינות הסובבות.

כל זה מוביל לתובנות הבאות:

- בפרספקטיבה של ארבעים שנה ניתן לומר שסדאם חוסיין ניצח את הכורדים בקרב ב-1988 אך הפסיד את המלחמה ב-2003.
- למרות שהאליטה הכורדית בעיראק לא למדה את הלקח עד הסוף היא הצליחה לפרוץ מעט את המעגל הסגור מאז שנת 1991, בבחינת שני צעדים קדימה ואחד לאחור.
- המלחמות האזוריות היוו גורם לתבוסת הכורדים אך גם להשתקמותם והתעצמותם. כך הסתיימה מלחמת איראן-עיראק בשבר גדול עבורם בעוד שמלחמת המפרץ (1991) והפלישה הבינלאומית לעיראק ב-2003 שימשו מנוף להתפתחות האוטונומיה בחבל הכורדי בעיראק.
- מעורבות מעצמות חיצוניות ממלאת תפקיד מכריע במעמדם של הכורדים. נטישת הכורדים בעיראק ב-1975 והעלמת העין ב-1988 וב-2017 חרצה גורלם לרע. לעומת זאת, החסות הבין-מעצמתית ב-1991 וב-2003 שדרגה את מעמדם.

** פרופ' עפרה בנג'ו היא חוקרת בכירה במרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב ומרצה במרכז האקדמי שלם.*

bengio@post.tau.ac.il